

‘İNSANİ GELİŞME’ VE TÜRKİYE

‘Human Development’ And Turkey

Didem GÜRSES*

ÖZ

Araştırmanın Temeli: Gelişme ekonomisinde ‘ekonomik’ kalkınma anlayışı gelir ve ekonomik veriler üzerinden gelişmeyi tanımlar ve ölçerken, ‘insani’ gelişme anlayışı kalkınmanın merkezine insani koyar ve bireylerin yaşam kalitelerinin yükseltilmesine odaklanır.

Araştırmanın Amacı: Bu çalışma öncelikle ‘insani gelişme’yi düşünsel ve felsefi temelini oluşturan ‘yapabilirlik yaklaşımı’ çerçevesinde açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın diğer amacı ise Türkiye’nin insani gelişme açısından uluslararası konumunu ve yıllar içinde gösterdiği performansı değerlendirmektir.

Veri Kaynakları: İnsani gelişme yaklaşımının felsefi temelini oluşturan ‘yapabilirlik yaklaşımı’ ve İnsani Gelişme Raporlarında Türkiye’nin insani gelişme eğilimi incelendi.

Tartışma ve Sonuçlar: İnsani gelişme raporları Türkiye’nin düzenli ancak dengesiz bir gelişme eğilimi içinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Türkiye orta gelişme kategorisinde bir ülkedir ve aynı ve /veya daha alt gelir düzeyinde ülkelerle karşılaştırıldığında eğitim ve okullaşma endeks değerleri daha düşüktür. Bu bulgular insani gelişmişlik alanında, Türkiye’nin gelir boyutunun güçlü, bilgi boyutunun zayıf olduğunu göstermektedir.

Hızlı gelişen ülkeler arasında yer almakla birlikte Türkiye yüksek insani gelişme kategorisindeki ülkeler arasına girememiştir. Geleceğe dönük politikalarda yüksek insani gelişme düzeyine erişmek bir hedef olarak tanımlanmalı, ayrıca okur-yazarlık ve okullaşma oranlarında yüksek endeks değerleri elde edebilmek için eğitim alanındaki yatırımlara öncelik ve ağırlık verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişme, Türkiye, insani gelişme endeksi

ABSTRACT

Problem Statement: In the development economics literature, ‘economic growth’ school focuses on the expansion of income and expenditure, whereas ‘human development’ approach defines development as an enhancement of human capabilities and widening of choices.

Purpose of the study: The intellectual and the philosophical contributions that have shaped and enriched the concept of human development will be analysed in the first part of the paper. The second objective of the paper is to examine Turkey’s position in human development continuum.

Methodology: The concepts and the additional categories of Amartya Sen’s ‘capability approach’ that form the theoretical framework of the human development paradigm, are examined. The Human Development Reports are studied to provide an examination of Turkey’s performance on the human development continuum through the years.

Discussion and Results: Although Turkey has been among the fastest progressing countries, international comparison shows that countries with less income levels have managed to achieve higher levels of human development. The analysis of Turkey’s development performance points at a trend of constant yet unbalanced development. The second point is that knowledge persists as Turkey’s major weakness in the human development process.

Turkey has to define her goal as to be among the high human development countries category in the nearest future. Moreover, the development policies should adopt a human development centred economic, social and cultural policy path, investing in education aiming to increase literacy rates and enrolment ratios.

Key words: Human development, Turkey, human development index

BAÜ
SBED
12 (21)

339

Balikesir
Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü
Dergisi
Cilt 12 Sayı 21
Haziran 2009
ss.339-350

* Yard. Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

1. GİRİŞ

'1990 İnsani Gelişme Raporunda da belirtildiği gibi, kalkınmanın *amaçları ve araçları* arasında temel bir ayırım yapılması zorunludur. Tüm faaliyetlerin nihai amacı insanlardır ve kalkınma insanların başarıları, özgürlükleri ve yapabilirlikleri üzerine temellendirilmelidir. Asıl önemli olan, bireylerin yaşadığı hayattır, edindikleri mallar ya da gelirleri değil' (Anand ve Sen, 1994). Nobel Ekonomi ödülü sahibi Amartya Sen, geliştirilmesinde önemli katkısı olan, insani gelişme kavramının, 'gelir odaklı' gelişme anlayışından farkını bu cümlelerle açıklıyor.

İnsani Gelişme
ve Türkiye

340

Sen'in yukardaki cümlesinde de vurgulandığı gibi, 'ekonomik gelişme' ve 'insani gelişme', gelişme ekonomisinin bu iki farklı ekolünün gelişme tanımları ve odak noktaları farklılık göstermektedir. 'Ekonomik gelişme' geliri ve tüketimi temel alarak kalkınmayı kişi başına düşen ulusal gelir artışı üzerinden tanımlar ve ölçerken, gelir odaklı bir gelişme anlayışını yeterli görmeyen 'insani gelişme' yaklaşımı kalkınmanın merkezine insanı koyar. Bireylerin, ekonomik, kültürel, siyasal veya toplumsal tüm tercih ve seçeneklerinin genişletilmesine vurgu yapar. Bu yaklaşım, kişilerin gelirlerindeki artışı gelişme açısından önemli bir unsur, bir önkoşul olarak kabul etmekte ancak tek başına gelir düzeyindeki iyileşmenin gerçek refahı (well-being) ölçmekte yetersiz kaldığını savunmaktadır. Kuşkusuz daha yüksek gelir insanların hayallerini gerçekleştirmelerini, yaşam koşullarını iyileştirmelerini sağlayan önemli bir etkidir. Ancak bütünsel bir yaklaşımla ele alındığında gelir artışı gelişme için gerekli ancak yeterli olmayan bir önkoşul olmaktadır. Örneğin gelir düzeyindeki yükselme, sağlık hizmetleri ve eğitim kalitesinde iyileşme ile birlikte gitmemekte, daha fazla kazanç, çevre koşullarında düzelme, ya da suç ve şiddetten arınmış bir ortam sağlamaya yetmemektedir. Bu nedenlerle 'insani gelişme' yaklaşımı, politikaların yalnızca gelir artışı ile yetinmemesini, birey ve/veya aile gelirindeki artışın bireylerin yaşam kalitesine ne ölçüde ve nasıl yansıdığına da dikkate alınması gerektiğini vurgular.

Felsefi ve düşünsel temelinde Sen'in 'yapabilirlik yaklaşımı' olan insani gelişme kavramından hareketle geliştirilmiş bulunan İnsani Gelişme Endeksi (İGE), 1990'dan bu yana Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hazırlanan İnsani Gelişme Raporlarında ülkelerin yaşam kalitesi ve standardını değerlendiren bir ölçüm birimi olarak yer almaktadır.

Bu çalışma 'insani gelişme' üzerine odaklanmıştır. Bu yaklaşımın açıklanabilmesi için, çalışmanın ilk bölümünde, insani gelişme anlayışının düşünsel temelini oluşturan 'yapabilirlik yaklaşımı' ve temel kavramları ele alınacaktır. İnsani gelişme anlayışının somuta dönüşmüş biçimi olan İnsani Gelişme Raporları (İGR) ve kalkınmanın farklı boyutlarını ölçmek üzere geliştirilmiş farklı endekslere değinildikten sonra Türkiye'nin insani gelişme açısından konumu ve yıllar içinde izlediği çizgi incelenecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'nin ekonomik büyümesinin bireylerin yaşam kalitesine ne ölçüde yansıdığı ve insani gelişme açısından konumu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Sonuç bölümünde bu incelemelerin ışığında genel bir değerlendirme yapılarak gelinen nokta yorumlanacaktır.

2. İNSANİ GELİŞME KAVRAMININ EVRİMİ: ÇOK BOYUTLU YAKLAŞIM

Uzun bir dönem boyunca kalkınma ekonomik gelişme ile özdeşleştirildi. 1970'lere kadar, kalkınma ulusal gelir artışı ile ölçülmekte ve endüstrileşmeye dayalı ekonomik büyüme olarak tanımlanmaktaydı. Gayri safi ulusal hâsıla, kişi başına düşen ulusal gelir ve diğer ekonomik göstergeler kalkınmayı en iyi yansıtan sayısal veriler olarak kabul edilmekteydi. Bu kapsamda kişi başına düşen ulusal gelir, ekonomik performansı en iyi ölçen gösterge olması, ülkeler arası

karşılaştırmaya olanak vermesi ve ülkelerin gelirlerine göre sınıflanabilmesini sağlaması nedeniyle uzun süre tercih edilen ve başvuru sayısı gösterge oldu (Jahan,2007).

Kalkınmayı ekonomik büyüme ile özdeşleştiren bu yaklaşıma yönelik eleştiriler, ekonomik büyümenin yoksulluğu azaltmadığı ve ortaya çıkan çeşitli toplumsal sorunlara çözüm getirmediği noktalarında yoğunlaşıyordu. 1970'li yıllarda hızlı ekonomik büyüme sergileyen bazı ülkelerin siyasal istikrarsızlık, yükselen işsizlik oranları veya eşitsiz gelir dağılımı gibi sorunlarla karşı karşıya oldukları görüldü. Bu sorunlara ekonomik büyüme tek başına çözüm getirememektedir. Bunların yanı sıra, 1980'lerde gelişmekte olan pek çok ülkede Uluslararası Para Fonu(IMF) veya Dünya Bankasının gözetiminde uygulanan yapısal uyum programlarının insani bedellerinin çok ağır olması ekonomik kalkınma modellerinin doğası, niteliği ve sonuçlarına ilişkin kuşkuvarın dile getirilmesine müsait bir ortam hazırladı. Aynı dönemlerde, bazı yüksek ekonomik büyüme gösteren ülkeler yüksek suç oranları ve çevre sorunları nedeniyle ciddi bir sıkıntı yaşarken, orta gelir düzeyindeki bazı ülkelerin insani refah düzeyi açısından iyi bir noktada olmaları dikkati çekmekteydi. Böylece uluslararası topluluk 1980'lerde, tek başına yüksek gelir düzeyinin ya da yüksek büyüme oranlarının yoksulluktan kurtulma veya yüksek yaşam kalitesi anlamına gelmediğini gördü. İnsan yüzlü bir ekonomik kalkınma modeli mümkün müdür soruları dile getirilmeye başlandı. Toplumların en alt katmanlarının çıkarlarını dikkate alan alternatif politikaların uygulanabilirliği gündeme geldi (Mahbub ul Haq, 1995) .

Ekonomik kalkınma anlayışlarına tepkilerin yoğun olduğu bir dönemde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı(UNDP) İnsani Gelişme Raporunu yayınladı. İlki 1990'da Pakistanlı tanınmış iktisatçı ve maliye bakanı Mahbub ul Haq önderliğinde bir ekip tarafından hazırlanan ve 1990'dan beri yayınlanmakta olan bu raporların amacı, ulusal ve küresel kalkınma politikalarının merkezinde insanın yer alması gerektiğini vurgulamak ve uluslararası topluluğun dikkatini bireylerin yaşam kalitesinin önemine çekmekti. Günümüzde İnsani Kalkınma Raporları, hükümetler, sivil toplum kuruluşları, akademik çevreler ve medya tarafından, kalkınma politikaları hazırlamak, ülkelerin gelişmişlik düzeylerini karşılaştırmak, insani kalkınma anlayışının önemini vurgulamak gibi değişik amaçlarla yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

İnsani gelişim kavramı temelde Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımına dayanır. 1998 Nobel ekonomi ödülü sahibi Sen, yapabilirlik yaklaşımı ile yoksulluk ve kalkınma anlayışlarına yeni bir bakış getirmiştir.

Sen yapabilirlik yaklaşımını yoksulluğu önlemek ve azaltmak için farklı politika seçenekleri oluştururken başvurulacak bir düşünce çerçevesi olarak kullanmıştır. Refah ekonomisine yönelik eleştirileri, büyük ölçüde geliştirdiği yapabilirlik yaklaşımına ve bu yaklaşımla bağlantılı olarak yeniden tanımladığı yoksulluk, eşitlik, kalkınma ve bireyin refahı (well-being) kavramlarına dayanmaktadır (Gasper, 2000). Refah ekonomisi ve Faydacı yaklaşımı (utiliteryen yaklaşım), yalnızca gelir, tercih veya duyguları dikkate alarak bireysel refahı ve kaliteli yaşamı tüm boyutları ile kapsamakta yetersiz kaldıkları için eleştiren Sen, yapabilirlik yaklaşımı ile yaşam seçeneklerini tüm yönleri ile görebilmemiz için yeni kategoriler önerir. Toplumsal gelişmenin temelini yapabilirliklerin genişletilmesi oluşturur. Bir toplumun başarısı bireylerinin sahip olduğu asli özgürlükler ya da yapabilirlikler üzerinden değerlendirilmelidir. Temel yapabilirliklerin genişletilmesi olarak gelişme kuramı insan odaklı bir gelişme ve kalkınma yaklaşımının da başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Yapabilirliklerin düzeyi ve genişliği bireyin yaşam kalitesini değerlendirirken dikkate alınacak unsurlardır (Sen, 1999).

Yapabilirlik(capability) bir şeyi yapabilme veya daha teknik bir deyimle belirli bir işlev kazanma (functioning) potansiyeline sahip olmaktır. İşlevler birbirinin içine geçmiş kategorilere ayrılırlar ve yapabilirliklerimiz bu kategoriler için potansiyellerimizi oluşturur. Kısaca yapabilirlik de bir özgürlük biçimidir: Farklı işlev birleşimlerini elde edebilme, ya da daha basit bir ifadeyle değişik yaşam biçimlerini elde edebilme özgürlüğü. Sen sağlıklı olmak, yeterli beslenmek gibi bazı işlevlerin çok temel unsurları oluşturduğunu belirtir. Toplumun bir parçası olmak, saygı görmek gibi diğer işlevler ise daha karmaşık fakat pek çok kişi tarafından önemsenen değerlere yöneliktir ve bireyler birbirlerinden bu işlevlere verdikleri önemin derecesi ile farklılaşmaktadır. Her ne kadar davranışları aynı olsa da(yemek yememek), dini nedenlerle oruç tutan bir kişinin yapabilirlik seti, yoksul olduğu için yemek yiyemeyen bir kişinin yapabilirlik setinden çok farklıdır (Sen, 1999).

Özgürlük, kişinin değer verdiği bir yaşam biçimine ulaşabilme olanaklarının genişlemesidir. Bu çerçevede kalkınmanın temel amacı özgürlüktür. Bir toplumun başarısı, o toplumun bireylerinin yararlandıkları temel özgürlüklerin, yani bireylerin yapabilirliklerinin genişliği ile ölçülebilir. Sen'in gelişme kuramında bireyler merkezde yer almakta ve toplumsal gelişme, yapabilirliklerin teşvik edilmesi ve genişletilmesi olarak tanımlanmaktadır. Yapabilirlik kavramını yoksulluk konusuna bağlayarak Sen, yoksulluğu gelir azlığının ötesine taşımış ve temel yapabilirliklerden yoksun olmak olarak tanımlamıştır. Yapabilirlik kavramı, yoksulluğun belirlenmesinde gelir dışında etkili olan unsurları da kapsayabilmekte ve özde önem taşıyan yoksunluklara odaklanmakta böylece düşük gelir ve düşük yapabilirlik arasındaki araçsal ilişkinin farklı toplum ve ailelerde değişiklik gösterdiğine dikkat çeken yanları ile klasik gelir ağırlıklı yoksulluk tanımından daha kapsayıcı olmaktadır (Sen, 1997).

Son nokta, özellikle yoksullukla mücadele politikaları açısından önem taşımaktadır. Gelir ve yapabilirlik arasındaki ilişki, toplumsal cinsiyet, yaş, toplumsal statü, coğrafi yerleşim gibi unsurlardan fazlasıyla etkilenmektedir. Örneğin yaşlı, özürlü veya hasta olmak kişinin kazanma becerisini etkileyen, azaltan değişkenlerdir; aynı zamanda bu özellikler geliri yapabilirliğe dönüştürmeyi de zorlaştırmaktadır(aynı işlevi elde etmek için daha çok paraya gereksinim vardır). Yapabilirlikten yoksunluk anlamındaki gerçek yoksulluk gelir temelli yoksulluğa göre çok daha derin ve yoğun olabilir. İşte bu nedenle, geliri yapabilirliğe dönüştürme zorluğu olan birey ve gruplara yönelik kamu yardım politikaları oluşturulurken bu tür kişisel özelliklerin dikkate alınması gerekmektedir(Sen, 1999).

Sen, düşük gelir ile bireysel yapabilirliklerin yetersiz olması arasında bağlantı olduğunu kabul etmekte, gelir ile eğitim ve sağlık düzeyi arasındaki ilişkinin iyi incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yoksulluğu anlamaya ve açıklamaya çalışırken dikkat, gelir yoksunluğundan yapabilirlik yoksunluğuna kaydırıldığında bireyin yaşam ve özgürlüklerini daha farklı bir çerçevede kavramak mümkün olacaktır. Gelir ve zenginlik, diğer unsurlar kadar önemli bu iki unsur, başarı ve yoksunluğu daha kapsamlı ve tüm yönleri ile gören bir tablonun içine oturtulduğunda daha işlevsel olacaktır(Sen, 1999).

Yapabilirlik yaklaşımına göre, ekonomik gelişme insanların daha kaliteli yaşamaları için bir araç olmak durumundadır. Bireyler ekonomik gelişmenin araçları değil, nihai hedefleridir. Yapabilirlik kuramı, etik ve ekonomiyi bir araya getirerek, gelişmenin, toplumsal düzenlemelerin ve ekonomi politikalarının altında yatan değer yargılarını açığa çıkarmakta ve dikkati bireyin yaşam koşullarının iyileştirilmesindeki çok boyutluluğa çekerek, farklı yapabilirliklerin aynı anda teşvik edilmesinin zorunluluğunu vurgulamaktadır.

Sen'e göre ulusal gelirin veya bireysel zenginliklerin artması, özgürlükleri genişletmek için önemli bir araç olabilir ancak özgürlükler, eğitim, sağlık hizmetleri, siyasal ve bireysel özgürlükler gibi başka toplumsal, ekonomik unsurlardan da etkilenmektedir. Gelirin yanında bilgi ve sağlığa sahip olabilmek, yaşam süresi gibi etkenler bireyin toplumsal alana çıkabilmesini sağlayan temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Ulusun maddi zenginliği, bireyin kişisel gelişimini ya da yaşamının zenginliğini sağlamaya yetmemektedir. Bu nedenle ulusların gelişmişlik düzeyini değerlendirirken yalnızca ekonomik veriler yeterli bulunmamakta, bireyin yaşam kalitesi ya da yaratılan zenginliğin bireyin yaşam kalitesine ne ölçüde yansıdığı önem kazanmaktadır. Asıl olan, ulusal ekonomik varlığın, bireyler için gelişme olanakları yaratıp yaratmadığı sorusudur.

Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımından hareketle UNDP tarafından geliştirilmiş olan İnsani Gelişme Endeksi (İGE) (human development index-HDI) insani gelişme kavramını sayısal olarak ifade eder. Geleneksel gelir ağırlıklı ölçümlerden farklı olarak İGE, bir ülkeyi gelişmişlik yarışında değerlendirirken üç farklı boyutu dikkate alır: 1) Yaşam süresi (doğumda yaşam beklentisi ile ölçülür), 2) eğitim düzeyi (yetişkin okur-yazarlık oranı ve ilk, orta yüksek öğretimde okullaşma oranları kombinasyonu ile ölçülür) ve 3) iyi bir yaşam standardı sağlayacak kaynaklara sahip olma veya daha açık bir ifade ile gelir düzeyi (kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH), satın alma gücü-STG-ABD doları ile ölçülür). İGE bir ülkenin insani gelişmenin üç farklı boyutundaki ortalama başarısını yansıtır, böylece ülkelerin kalkınmışlık düzeyi değerlendirilirken gelir tek kıstas olmamakta, yaşam kalitesi açısından gelir kadar önemli olan diğer unsurlar da dikkate alınmaktadır.

İlk iki boyut yaşam kalitesi açısından önem taşımaktadır. Bu unsurlar bireyin yaşamını zenginleştirmekte ve başka zenginliklere kapı açabilmektedir. Üçüncü boyut ise, insanların başarıma kapasitelerinin pek çoğu iktisadi koşullara yani gelire doğrudan bağlı olduğu için eklenmiştir. İGE'ni oluşturan bu üç boyutun endekse katkısı gelir için yüzde 32, eğitim için yüzde 34 ve yaşam beklentisi için yüzde 34'dür. Bu üç unsurdan en az ağırlıklı olanı gelir endeksi olmasına karşılık kişi başına gerçek gelir, İGE artışına en fazla katkıda bulunan etken olmaktadır (Arın, 2004).

Geleneksel gelir odaklı yaklaşıma göre daha fazla etkeni dikkate almakla birlikte İGE de gelişmenin tüm yönlerini kapsamakta yetersiz kalmaktadır. Bu gerçeği İGE'ni geliştiren Pakistan'lı iktisatçı Mahbub ul Haq' da kabul etmekte, 'İGE, kişi başına düşen ulusal gelir (GNP) kadar kabadır. Ancak hiç değilse insan yaşamının toplumsal boyutuna daha duyarlı bir sayısal ifadedir' diyerek iki ölçüm arasındaki farkı belirtmektedir.

İGE'nin hesaplanmasında kullanılan yöntemler, ölçümü ve kapsayıcılığı konusunda pek çok eleştiri gündeme gelmiştir. Eleştirilerin odaklandığı temel nokta, İGE'nin kalkınmanın değişik boyutlarını kapsamakta yetersiz kalmasıdır. Örneğin, kalkınmanın olmazsa olmaz bir unsuru, siyasal hak ve özgürlüklerin düzeyi İGE tarafından ölçülememektedir. 1990'dan bu yana siyasal özgürlükler ve gelişmenin diğer unsurlarını da ölçülebilir hale getirerek İGE içine katma yönündeki çabalar sürmektedir. 1995'te gelişmeden kadınların ne ölçüde yararlandığını ölçmek üzere göstergeler geliştirilmiştir. Toplumsal Cinsiyete Göre Gelişme Endeksi (TCGE), (GDI-Gender Development Index), insani gelişmişlik endeksinin dikkate aldığı değerleri, yaşam süresi, eğitim ve gelir, kadın erkek farklılıklarına odaklanarak değerlendirmektedir. Toplumsal Cinsiyeti Güçlendirme

Ölçüsü (TCGÖ) (GEM-Gender Empowerment Measure)¹ ise, siyasal katılım ve karar alma, iktisadi yaşama katılım ve iktisadi kaynakları kullanma gücü üzerinden kadınların kalkınmanın nimetlerinden ne ölçüde yararlanabildiğini değerlendirmektedir. 1997 ve 1998’de eklenen iki yeni ölçüm ise insani yoksulluk endeksi (İYE-1 ve İYE-2) gelişmekte olan ve sanayileşmiş ülkelerin yoksulluk düzeylerini, yaşam süresi, okuma yazma oranları ve yaşam standartlarını inceleyerek saptamaya çalışmaktadır (Fukuda-Parr ve Kumar, 2003).

İnsani gelişim yaklaşımı ve İnsani Gelişim Raporları 1990’dan bu yana, gelişmişlik ve yoksulluk konusundaki farklı yaklaşımı ve bakış açısı ile bu alana önemli bir katkı sağlamış, anlayış ve tartışmaların zenginleşmesine yardım etmiştir. Bu raporlar ülkeler bazında insani gelişmişliğin durumunu değerlendirir, her yıl seçilen bir konuda ayrıntılı inceleme yaparak analizler geliştirir. Tematik politika analizleri ile yalnızca ekonomik durumu değil, insan refahını yansıtan detaylı ülke verilerini birleştirerek sunar. Rapordaki göstergeler mevcut uluslararası verileri çok zengin ve organize bir biçimde yansıtır. Rapordaki istatistiksel veriler pek çok kişi ve kuruluşun birlikte çalışması sonucu üretilmiş bilgilerdir(Karakaş ve Köksal, 2003). İnsani gelişme yaklaşımının sağladığı katkı ile günümüzde gelişmişlik ve yoksulluğun çok boyutlu olduğu uluslararası kamuoyunda kabul görmektedir. Bu yeni yaklaşım doğrultusunda, odak noktası yalnızca gelirin artırılması olmaktan uzaklaşmış, olanak ve fırsatların genişletilmesi önem kazanmıştır. Günümüzde, kalkınma politikaları oluşturulurken, ekonomik olanakların yanında bireylerin yaşam kalitesini artıracak toplumsal, siyasal ve kültürel olanakların genişletilmesi gereği de dikkate alınmaktadır.

3. TÜRKİYE’DE EKONOMİ POLİTİKALARI VE İNSANİ GELİŞME

3.1 Ekonomi Politikası

Türkiye’nin insani gelişme alanında izlediği çizgi ve bugünkü konumunu anlayabilmek için bu bölümde önce 1950’lerden beri uygulanan ekonomi politikalarından söz edilecek daha sonra insani gelişme konusuna odaklanılacaktır. Her ne kadar ülkelerin izlediği ekonomik gelişme politikaları ile insani gelişim arasında birebir bir ilişki kurulamazsa da, Türkiye’nin yakın dönem ekonomi politikası, 1960’lardan günümüze insani gelişim alanında gösterdiği performansı açıklama ve yorumlamaya yardımcı olacağı düşünülerek, ana hatları ile özetlenmiştir.

Türkiye’nin ekonomi politikalarında 1950 ve daha sonra 1980 yılları birer dönüm noktası niteliği taşır. 1950’ye dek uygulanan ‘devletçi’ ekonomi politikası, bu tarihten sonra iç ve dış dinamiklerin etkisi ile değişti. 1946’da yeni siyasal partilerin kurulması ile yumuşayan tek parti rejimi, Mayıs 1950’de yapılan genel seçimlerde iktidarın değişmesi ile tamamen sona erdi. Devletçi denetimin karşısında ekonomik serbestliği savunan siyasal parti, kırsal kesimde, özellikle ulusal pazarlarla bütünleşmiş bölgelerde büyük bir zafer kazandı (Keyder, 1987). 1950’ler dünya ekonomisi ve siyaseti için yeniden yapılanma dönemi oldu. Amerika Birleşik Devletleri, dünya savaşının galibi olarak yeni küresel düzeni oluşturdu. 1950’den 1960’a Türkiye’yi yöneten Demokrat Parti hükümeti, Batı kapitalist dünyası ile siyasal ve ekonomik düzeyde güçlü bağlar kurmayı hedefledi. Dünya ölçeğinde oluşan işbölümü gereği Türkiye tarım alanında yatırım yapmaya teşvik ediliyordu. Marshall Yardım programı çerçevesinde ithal edilen traktör ve tarımsal malzeme, yatırımlarla birlikte, tarımın geçimlik düzeyden pazar ekonomisine geçmesini hızlandırdı. Tarımsal üretimin artmasıyla yükselen gelir,

¹ TCGE ve TCGÖ üzerine daha detaylı bir çalışma için bkz. Schüler D., ‘The Uses and Misuses of the Gender Related Development Index and GenderEmpowerment Measure: A Review of the Literature’ *Journal of Human Development*, Vol.7, N.2, July 2006, ss.161-181.

ulusal pazarı büyüttü ve ulusal sanayi için gereken alt yapının oluşmasını hızlandırdı. Böylece Türkiye 1950'lerden 1970'lerin sonuna dek ithal ikameci sanayileşme (İİS) modelini uyguladı. Türkiye 1960'lar boyunca ve 70'lerin ilk yarısında yüksek büyüme sergileyen ve ekonomi alanında hızlı büyüyen bir ülke oldu. Nitekim bu ekonomik büyüme, insani gelişme raporlarına da yansımıştır. Türkiye 1965'te 1,000 üzerinden 0,438 ulusal İGE ile düşük insani gelişmişlik kategorisinde yer alan bir ülke iken, 1972'de 0,501 ulusal İGE ile orta insani gelişmişlik kategorisine yükselmiştir (UNDP,2001).

Sürmesi ara ve temel malların ithal edilmesine dayanan bu model, 70'li yılların ortalarında iç, dış siyasal ve ekonomik etkenlerle sona erdi. 1974 petrol bunalımı ve Batı ekonomilerinin içine girdiği durgunluk Türk ekonomisini de derinden etkiledi. İİS modelinin yanı sıra, 1960'lardan beri süren ve en üst noktasına 1976'da ulaşmış olan yüksek büyüme dönemi sona erdi. Böylece 1980'den başlayarak dünya piyasaları ile bütünleşmeyi hedefleyen yeni bir ekonomi politikası benimsendi.

1980'de Türkiye, Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslar arası finans kuruluşları ile işbirliği içinde oluşturulan yapısal uyum programını uygulamaya başladı. Bu program, dünya ekonomilerine kapalı Türk ekonomisini dünya piyasaları ile bütünleşen bir serbest piyasa sistemine dönüştürmeyi amaçlanmaktaydı. Dış ticaret rejimi serbestleştirildi, döviz kuru üzerindeki denetim kaldırıldı, yabancı yatırım ve sermayenin ülkeye gelişini artırmak üzere cömert teşvikler sunuldu, iç tasarrufu teşvik etmek üzere faizler yükseltildi, kamu iktisadi teşebbüsleri özelleştirildi ve gelir transferlerinin kamu harcamaları üzerinden yapılması sağlandı (Öniş, 1998).

Türkiye'nin uyguladığı yapısal uyum programı IMF ve DB tarafından diğer gelişmekte olan ülkelere bir başarı örneği olarak sunuldu. Uyum programının iki önemli sonucu programın ilk safhalarında ülkeye sermaye girişinin ve ihracatın artması idi (Arıcanlı and Rodrik,1990). Ağır bir borç yükünden kurtulan ülke ekonomisi, 1983-1987 döneminde yıllık yüzde altı oranında büyüme hızını yakalayabildi. Ekonomideki bu büyümeye paralel bir şekilde bu dönemde, Türkiye'nin İGE oluşturan üç unsurdan en yüksek artış gelir endeksinde olmuş, 1983'te 0,563 olan GSYİH endeksi, 1987'de 0,614'e yükselmiştir (UNDP,2001).

1980 sonrası uygulanan ekonomi politikasının en radikal kararlarından biri 1989'da Türk parasının tam konvertibl duruma getirilmesi oldu. Böylece firma ve kuruluşların dövizle borçlanmalarına imkân veren yeni bir uluslararası finansal serbestleşme dönemi başladı. Bu uygulama ile Türkiye dünyada yaşanan tüm iktisadi hareket ve krizlerden etkilenen, finansal risklere açık bir ülkeye dönüştü. Bu durum 1990 sonrası yaşanan üç finans krizinde, 1994, 1998 ve 2001, belirginleşti (Demir, 2004). 1990 sonrasında üst üste yaşanan finansal krizler ülke ekonomi ve toplumsal yapısını derinden etkiledi, büyüme oranları düşerken gelir dağılımı bozuldu. Özellikle sonuçları en ağır ve derin olan 2001 krizinin olumsuz etkilerinden kurtulmak için büyük çabalar gerekti (Şenses ve Oniş, 2005).

3.2 İnsani Gelişme

İnsani Kalkınma Raporları (İGR) ülkeleri üç kategori içinde gruplar: Yüksek insani gelişme (İGE değerleri, 0.800-1.000 arasındadır), orta insani gelişme (İGE değerleri, 0.500-0.799 arasındadır) ve düşük insani gelişme (İGE değerleri, 0.000-0.499 arasındadır). İlk İGR 1990'da yayınlanmış olmakla birlikte, yakın bir dönemde 100 ülke için geçmişe dönük veriler hazırlanarak, ülkelerin izlediği çizginin aynı hesaplama yöntemleri kapsamında değerlendirilmesi sağlanmıştır. Bu veriler ışığında bakıldığında Türkiye 1965-1971 döneminde düşük insani gelişme kategorisinde yer alırken ilk kez 1972'de 0,501 ulusal endeks değeri ile orta gelişme kategorisine geçmiştir.

1972'den sonra sıralamadaki yeri değişmekle birlikte Türkiye orta insani gelişme kategorisinde yer almaktadır ve İGE değerlerinde en büyük iyileşme 1990-1998 arası dönemde görülmüştür. 1990'da Türkiye'nin İGE 0.682'dir ve tüm ülkeler arasında 54. sırada yer almaktadır. 1998'de ise 0.733'lük endeks elde ederek tüm ülkeler arasında 51. sıraya yükselmiştir. İGE değerlerinde 1990'dan 1998'e sağlanan bu artış, 1970'ler sonrası ekonomi ve eğitim alanında elde edilen başarıların yansımasıdır. Kişi başına düşen gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH) 1970'te 927 ABD\$ iken, 1998'de 6.486 ABD \$ a yükselmiş, 1970'de yüzde 57 olan okuma-yazma oranı 1998'de yüzde 84 olmuştur. İGE değerlerinde sağlanan bu artışa karşılık dünya ülkeleri arasında sekiz yılda çıkılan basamak sayısının az olması (54.sıradan 51. sıraya), aynı dönemde diğer ülkelerin de gelişmişlik yarışında Türkiye kadar başarılı oldukları ve iyi bir performans gösterdikleri anlamına gelmektedir (UNDP, 2001). Bu durum da göstermektedir ki gelişmişlik yarışında ülkelerin 'başarı' veya 'başarısızlığı' diğer ülkelerle karşılaştırıldığında anlam kazanmaktadır. Kendi içinde iyi bir gelişim çizgisi yakalayan ve İGE değerlerini yükselten bir ülkenin, uluslararası İGE sıralamasındaki yerinin de otomatikman yükseleceği beklenmemelidir.

Uluslararası insani gelişmişlik endeksi sıralamasında, 1970'lerden 2000'lere Türkiye, yükselme eğilimi gösteren bir ülke durumundadır. 1970'lerde düşük insani gelişme kategorisinden orta insani gelişme kategorisine çıkmış ve 1990'lı yıllar boyunca iyi bir performans sergilemiştir. 1988-1998 dönemi performansı sürdürülebilirse ülkenin yüksek insani gelişme değerlerine on bir yıl içinde ulaşabileceği belirtilmektedir (UNDP, 2001). 1995'te 174 ülke arasında 66. sıraya kadar yükselmesi, Türkiye'ye ilişkin iyimser beklentileri güçlendirmiş, aynı temponun sürmesi durumunda kısa bir süre içinde yüksek İGE sahip ülkeler arasına katılacağı düşünülmüştür. Ancak bu beklentiler gerçekleşmemiş aksine, Türkiye uluslararası sıralamadaki iyi konumunu da koruyamamış, alt sıralara düşmüştür. 2000 İnsani Gelişme Raporunda 85. sırada iken, 2001'de 82, 2002'de 85. sıralarda yer almış, 2003'de ise 96. sıraya düşmüştür. İGR 2003'ün 2001 yılı verileri kullanılarak hazırlanmış olması, bu düşüşün 2001 finansal krizinden kaynaklandığını göstermektedir. Türkiye, her ne kadar 2004'te hızlı bir toparlanma göstererek 88. sıraya yükselse de, bu yükselme sürekli olmamış, 2005 ve 2006 yıllarında 0.750 ve 0.757 endeks değerleri ile 94 ve 92. sırada yer almıştır. Türkiye'nin 2007-2008 İnsani Gelişme Raporundaki sıralaması görece bir iyileşme ile 84'e yükselmiş, endeks değeri de 0.775 ile 2000'li yıllar boyunca elde ettiği en yüksek değere ulaşmıştır (UNDP,2007-2008).

Geliştirildiği günden bu yana İGE değerlerinin ekonomik ve sosyal politikalar üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Politikacılar, bazı ülke ve bölgelerin (Costa Rica, Sri Lanka, Kerala-Hindistan gibi) aynı gelir düzeyine sahip bazı ülkelere göre insani gelişmişlik sıralamasında daha iyi bir sırada bulduklarını gözleyerek bu durumu sorgulamış ve nedenlerini araştırmışlardır. Bu kapsamda, ülkelerin insani gelişme sıralamalarını gelir düzeyi sıralamaları ile karşılaştırmak, tek başına uluslar arası insani gelişme sıralamasını dikkate almaktan daha anlamlı ve kritik olmuştur (Sakiko Fukuda- Parr, 2003).

2007-2008 İnsani Gelişme Raporu bu bakış açısı ile incelendiğinde, yüksek gelişmişlik kategorisine ulaşmak için Türkiye'nin üzerinde 13 ülke vardır. Bu ülkeler arasında GSYİH-İGE farkı en yüksek olan (-18) ülkenin Türkiye olduğu görülmektedir. Bu yüksek fark, Türkiye'nin ekonomik gelişme alanında sağladığı hızlı ilerlemeyi, insani gelişmişlik alanında gerçekleştirmediğini göstermektedir. Ayrıca sıralamada Türkiye'nin üstünde yer alan 13 ülkeden yalnızca Tayland'ın gelir düzeyi Türkiye'den yüksektir, diğer 12 ülke, gelir düzeyleri Türkiye'den düşük olmasına karşılık daha yüksek İGE değerleri elde etmiştir.

Türkiye'nin okuma-yazma ve okullaşma oranları bakımından da başarılı bir performans sergileyemediği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Ukrayna, Çin ve Ermenistan'ın kişi başına düşen geliri Türkiye'den düşük olmasına karşılık, bu ülkelerin tamamı okuma-yazma ve okullaşma oranları bakımından daha iyi değerlere sahiplerdir (Bkz. Tablo 1) .

Tablo 1. Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkeler İGE Göstergeleri

	İGE sıralaması	Doğumda yaşam beklentisi (yıl)	Erişkin okur-yazar oranı (%)	Birleşik okullaşma oranı (%)	Kişi Başına GSYİH- (ABD\$)	İnsani Gelişme Endeks Değeri- İGE
Bosna-Hersek	66	74.5	96.7	69.0	7.032	0.803
Arnavutluk	68	76.2	98.7	68.6	5.316	0.801
Ukrayna	76	67.7	99.4	86.5	6.848	0.788
Çin	81	72.5	90.9	69.1	6.757	0.777
Ermenistan	83	71.7	99.4	70.8	4.945	0.775
Türkiye	84	71.4	87.4	68.7	8.407	0.775

Kaynak: 2007-2008 İnsani Gelişme Raporu-UNDP

Ayrıca orta gelişmişlik kategorisinde İGE sıralamasında Türkiye'nin üzerinde yer alan ülkelere bakıldığında yalnızca iki ülkenin, Dominik Cumhuriyeti(% 87) ve Belize'nin (% 75,1) erişkin okuma-yazma oranlarının Türkiye'den düşük olduğu görülmektedir. Tüm bu veriler, Türkiye'nin İnsani Gelişmişlik düzeyini belirleyen üç unsurdan gelirin en güçlü, bilginin ise en zayıf boyut olduğunu göstermektedir.

Bunların yanı sıra Türkiye'de toplumsal kesimler, kadın-erkek, kent-kır, yaş grupları hatta hane halkı içinde bile eşitsizlikler dikkati çekmekte, ülkenin doğu ve batı bölgeleri arasında derin insani gelişmişlik farkları bulunmaktadır. Örneğin İnsani Gelişmişlik Endeksi sıralamasında ilk sırada yer alan Kocaeli'nin İGE değeri 0.869 olup, kişi başına düşen GSYİH 16.536, 81. olarak en alt sırada yer alan Şırnak ilinin İGE değeri 0.560 olup kişi başına düşen GSYİH 1.816 ABD\$ dır. Kentler düzeyinde belirginleşen bölgeler arası eşitsizliğin bir başka çarpıcı göstergesi doğumda yaşam beklentisidir. Türkiye'nin en yüksek İGE değerine sahip Kocaeli ili için 73,8 yıl olan doğumda yaşam beklentisi, Şırnak ilinde 57,7 yıla düşmektedir. Yetişkin okur-yazarlık oranı, Kocaeli'nde yüzde 91,8, Şırnak'ta yüzde 62,3 olarak belirlemekte böylece iki kent arasındaki fark yüzde 29,5 gibi yüksek bir orana ulaşmaktadır(UNDP, 2004).

Ayrıca kadın ve erkekler arasında kaynaklara erişim, eğitim, sağlık hizmetlerinden yararlanma, siyasal alanda temsil edilme, iş yaşamında yer alma konularında ciddi ve derin eşitsizlikler söz konusudur. Örneğin 2007-2008 İnsani Gelişme Raporunda yetişkin erkekler için okuma-yazma oranı yüzde 95,3 iken, bu oran kadınlarda yüzde 79,6'ya düşmektedir. Birleşik okullaşma oranı erkekler için yüzde 73 olup kadınlarda yüzde 64'e düşmektedir. Kişi başına tahmini gelir erkekler için 12.368 olup, kadınlar için 4.385 (ABD \$) olarak gerçekleşmektedir. İstatistiklere de yansıyan bu cinsler arası eşitsizliklerin sonucu olarak uluslararası sıralamada ülkenin Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeks değeri 0.763'tür ve 78.sırada yer almaktadır. Türkiye, Toplumsal Cinsiyeti Güçlendirme Ölçütünde(GEM) ise 0.298'lik bir değer elde ederek, 93 ülke arasında 90.sırada yer almıştır. Bu sıra ve değerler cinsiyet temelinde derin eşitsizliklerin olduğunu ve bu eşitsizliklerin giderilebilmesi için ciddi ve sürekli çaba harcanması gerektiğini göstermektedir(UNDP, 2007-2008).

Türkiye İstatistik Kurumunun (TUİK) verileri de ülke içindeki bölgesel gelişmişlik farkını gözler önüne sermektedir. Türkiye endeksi 100 olarak alındığında en yoksul iller olarak ilk grupta Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars(endeks=34) yer almakta, bu grubu Hakkari, Muş, Bitlis, Van (endeks=35) izlemektedir. Üçüncü grup ise (endeks=46) ile Batman, Mardin, Şırnak ve Siirt

illerini kapsamaktadır. Bu illerin coğrafi dağılımı da Güney ve Doğu Anadolu bölgelerinin ülkenin en yoksul yöresi olduğunu göstermektedir. Ayrıca orta ve doğu Karadeniz'in bazı bölgelerinde de yoksulluğun yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşılık en zengin bölge Düzce, Bolu, Kocaeli, Sakarya, Yalova illerinden oluşan bir grup(endeks=191) olarak belirlemekte, onu İzmir(endeks= 150) ve İstanbul(endeks=143) illeri izlemektedir (TUIK ve DPT 2008 Yıllık Programından aktaran UNDP 2008).

Türkiye orta gelir düzeyinde bir ülke olmasına karşılık, özellikle 1990'lar sonrası yaşanan toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmeler sonunda gelir dağılımı eşitsizliği artmış, bölgesel farklılıklar ve toplumsal kesimler arası kutuplaşma derinleşmiştir. Ayrıca daha önceki yıllarda daha çok bir kırsal sorun olarak tanımlanan yoksulluk kentlerde de yüksek oranlara ulaşmış ve görünür bir nitelik kazanmıştır. Türkiye 2001 finansal kriz sonrasında ekonomik alanda ciddi bir atılım yapmış ve 2002-2007 döneminde yıllık ekonomik büyüme hızını yüzde 5'in altına düşürmeyerek hızlı büyüyen ülke olmayı başarmıştır. Bu ekonomik başarısına karşılık, insani gelişmişlik açısından dünya ülkeleri arasında ekonomik gelişmişliği ile denk düşmeyen bir konuma sahiptir. Ayrıca, okuma-yazma ve okullaşma oranları bakımından kendisinden daha düşük gelir düzeyindeki ülkelere göre dahi 'başarısız' bir durumdadır. Bu tablonun değişmesi 'insani bir kalkınma anlayışının' benimsenmesi ve uygulanmasını gerektirmektedir. Türkiye gelir dağılımı eşitsizliği ve bölgesel farklılıkları azaltacak politikalar benimsediği oranda ülkedeki yoksulluk sorununu da çözme konusunda önemli adımlar atacaktır.

4. SONUÇ

Bir ulusun gerçek zenginliği insanlarıdır. Bir ulusun bireylerinin temel gereksinimlerinin yanı sıra daha üst düzey gereksinimlerinin karşılanmasını sağlayıcı ortamlar oluşturma insani gelişim yaklaşımının temel felsefesini oluşturur. Ulusların kalkınmasını ekonomik büyüme ve büyümeyi ifade eden sayısal değerlerde gören kalkınma anlayışı 1980'ler sonrası zayıflayarak yerini insani gelişme anlayışına bırakmıştır. Bu yaklaşım, üretim ve zenginliğin artmasını bir önkoşul, bir başlangıç olarak görür ve kalkınmanın merkezine insanı koyar. Felsefi ve düşünsel temellerini ünlü iktisatçı Amartya Sen tarafından geliştirilmiş 'yapabilirlik yaklaşımı'ndan alan bu anlayış, Mahbub ul Haq liderliğinde bir ekip tarafından UNDP tarafından yaşama geçirilmiştir. İnsani gelişmenin farklı boyutlarını değerlendirmek üzere İGE, TCGE, TCGÖ ve İYE gibi değişik endeksler geliştirilmiş ve 1990'dan bu yana hazırlanan İnsani Kalkınma Raporları aracılığıyla ülkeleri insani kalkınma açısından karşılaştırmak mümkün hale gelmiştir. Yayınlandığı günden bu yana insani gelişmeyi yansıtan endeks, gösterge ve hesaplama yöntemleri üzerinde çalışmalar sürmekte, gelişmenin farklı boyutlarını ölçebilecek yeni endeksler geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Türkiye 1970'lerden 2000'lere uluslararası insani gelişme sıralamasında başarılı bir çizgi izlemiş, başlarda yer aldığı düşük insani gelişmişlik kategorisinden orta gelişmişlik kategorisine geçmeyi başarmıştır. İncelenen bu dönemde Türkiye'nin başarı hanesine yazılabilecek en önemli uygulama, 1997'de alınan zorunlu eğitim süresini beş yıldan sekiz yıla çıkarma kararıdır. Mali açıdan büyük bir yük getirmekle birlikte bu karar, son dönemde Türkiye'nin insani gelişme alanında gerçekleştirdiği en cesur atılımdır. Bu karar, Türkiye'ye insani gelişmişlik alanında, eğitim endeksinde yüksek bir değer sağlamanın yanı sıra ülkenin uluslararası düzeyde itibarını da yükseltmiştir.

Uluslararası insani gelişmişlik performansında dikkate alınması gereken nokta, ülkelerin başarısının göreceli olduğudur. Söz edilen dönemde Türkiye, kendi içinde iyi bir gelişim izlediği halde, orta kategorideki diğer ülkeler de başarılı bir

performans gösterdikleri için sıralamada büyük oynamalar gerçekleşmemiş, üst gelişmişlik kategorisine yükselmek mümkün olmamıştır. Türkiye'nin insani gelişmesi ile ilgili vurgulanması gereken nokta, ülkenin ekonomi alanında sağladığı başarıyı bireylerinin yaşam kalitesine yansıtamamış olmasıdır. Orta gelir düzeyinde bir ülke olduğu halde Türkiye'nin insani yaşam düzeyini yansıtan okuma-yazma ve okullaşma oranlarında daha alt gelir seviyesindeki ülkelerden düşük endeks değerlerine sahip olması dikkat çekmektedir. Türkiye, ekonomik gelişmişlik düzeyi ile paralel giden bir insani gelişme sergilemek durumundadır. Geleceğe dönük politikalar oluşturulurken bu nokta dikkate alınmalı, demokratik ve katılımcı bir kültürel ortamı güçlendirerek eğitim, sağlık, çevreyi koruma alanlarına yapılan yatırımlar artırılarak, bireylerin yaşam kalitesini yükseltmeye ve gelişmenin insani boyutuna öncelik vermeye özen gösterilmelidir.

KAYNAKÇA

- Anand S.Ve Sen A.(1994). Human development index: methodology and measurement. *Human Development Report Office Occasional Paper 12*. UNDP, New York.
- Arıcanlı & Rodrik(1990) An overview of turkey's experience with economic liberalization and structural adjustment. *World Development*, Vol.18, N. 10, ss. 1343-1350.
- Arın, T.(2004). İnsani gelişme ve toplumsal cinsiyet gelişme endeksi. *Prof. Dr.Necla Arat'a Armağan*. İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği, Beta Yayınları. İstanbul. ss.55-81.
- Demir F. (2004). A failure story:politics and financial liberalization in turkey, revisiting the revolving door hypothesis. *World Development*, Vol.32, N.5, ss. 851-869.
- Gasper Des (2000). Development as freedom: taking economics beyond commodities-the cautious boldness of amartya sen. *Journal of International Development*, 12(7), ss.989-1001.
- Haq,Mahub ul.(1995). *Reflections of human development*. Oxford University Press,New York.
- Jahan S.(2007). Evolution of the human development index. in Fukuda-Parr F. & Kumar Shiva(eds) *Readings in Human Development* , (5th impression), Oxford University Press, Oxford, ss.152-164.
- Karakaş E. Ve Köksal E.(2003). *İnsani kalkınma ve Türkiye*. Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı, İstanbul.
- Keyder Ç.(1987). Economic development and crisis: 1950: 1980. Schick ve Tonak(eds), *Turkey in Transition, New Perspectives* içinde, Oxford University Press, New York, ss.293-306.
- Öniş, Z.(1998). Political economy of Turkey in the 1980s, anatomy of unorthodox liberalism. Z. Öniş, *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective* içinde, İstanbul: Boğaziçi University Press, ss.183-196.
- Sakiko Fukuda-Parr (2003). The human development paradigm: operationalizing sen's ideas on capabilities. *Feminist Economics*, N. 9 (2-3), ss.301-317.
- Sakiko Fukuda-Parr Ve Kumar K.S.(2007)(eds). *Readings in human development*. Oxford University Press(5th impression),New Delhi.

- Sen, A.K (1999). *Development As freedom*. Anchor Books, New York.
- Sen, A.K.(1997). *On economic inequality*. Clarendon Press,New York.
- Senşes F.Ve Öniş Z.(2005). Rethinking the emerging post-washington consensus: a critical appraisal. *Development and Change*, 36(2), ss.263-90.
- UNDP(2008). *Youth in turkey, 2008-turkey*. UNDP, Ankara.
- UNDP(2007-2008). *Human development report 2007-2008, fighting climate change: human solidarity in a divided world*. UNDP, New York.
- UNDP(2004). *Human development report 2004-turkey: information and communication Technologies*. UNDP, Ankara.
- UNDP(2001). *Measuring turkey's human development performance,turkey 2001*. UNDP,Ankara.

Yard. Doç. Dr. Didem GÜRSES

Lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji bölümünde tamamladı, doktora derecesini AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden aldı. Özel sektörde ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarında araştırma uzmanı ve proje yöneticisi olarak görev yaptıktan sonra 2003 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi(YTÜ)'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. Halen YTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri bölümünde yardımcı doçent olarak görev yapmaktadır. Çalışmalarını yoksulluk, sosyal politika, sosyal devlet ve insani gelişme konularında yürütmektedir.